d{kk&^

ikB ƒ ukjk;.k lDre

ikB „ f'k{kkoYyh

ikB … cãkuUnoYyh

ikB † Hk`xqoYyh

ikB ‡ fo".kq lDre

1

ukjk;.klwDrEk~

नारायणसूक्तम् एकप्रकारेण वेदे उल्लिखितस्य पुरुषसूक्तस्य एव रहस्यमयो भागो विद्यते। उभयोः केवलं सम्बोध्यमानायां देवतायामेव भेदोऽस्ति। पुरुषसूक्ते सर्वोच्चसत्ता अमूर्त्तपुरुषरूपेण निर्दिष्टा अस्ति परन्तु नारायणसूक्ते सा सत्ता नारायणरूपेण सम्बोधिता अस्ति। पुरुषसूक्ते सृष्टेः परस्य, सृष्ट्यां लीनस्य पुरुषस्य विषये बोधितमस्ति, यद्यपि नारायणसूक्ते स्पर्शात्मकस्य भावनात्मकस्य पूर्णसृष्टेः रचनाकारस्य (नारायणस्य) विशेषतानाम् उल्लेखोऽस्ति। नारायणसूक्ते पुरुषसूक्तस्य निहितानां गूढार्थानामपि स्पष्टीकरणं प्रदत्तम् अस्ति।

mís';kfu

इमं पाठं पठित्वा भवन्तः शक्ष्यन्ति :

- नारायणसूक्तस्य मन्त्राणाम् उच्चारणं कर्तुम्य ;
- नारायणसूक्तस्य च महत्त्वम् अवबोधयितुम् ।

1.1 ukjk;.kIDre

नारायणः सहस्रशीर्षवान् सहस्रनेत्रवान् सहस्राङ्गवान् च ज्ञापितोऽस्ति। परन्तु नारायणः सृष्ट्याः उत्तरं स्थित्वा सृष्टेः निर्माणकर्ता नास्ति प्रत्युत सः प्रत्येकमपि जनस्य हृदये एकस्याः अप्रतिमज्वालायाः रूपेण निहितो विद्यते। नारायणस्य कल्पना वयं गभीरेण ध्यानेन कर्तुं शक्नुमः। हृदयकमले ब्रह्माण्डस्य पुर्य्यां ब्रह्माण्डस्य निर्माता स्वप्रासादे स्थितोऽस्ति अतः नारायणस्य उपासकान् तस्य प्रशंसायां तं च द्रष्टु उपरि आकाशे दर्शनस्य आवश्यकता न विद्यते। कश्चिदपि जनः नारायणं स्वाभ्यन्तरे स्वहृदये च अनुभवितुं शक्नोति। यदा नारायणः बहिः स्थित्वा जगतः निर्माणं करोति तदा सः भावनाभिः कर्मभिश्च आत्मनः अनुभवं कारयति। प्रत्येकमपि माध्यमेन जीवनस्य प्रवाहः कम्पनं च भवति। इदं कम्पनं जीवनस्यायं प्रवाहः एव नारायणस्य सृष्टिनिर्माणस्य चौतन्यम् अर्थात् चेतना अस्ति। नारायणः ब्रह्मा–विष्णु–महेश तथा इन्द्रादि अन्यदेवैर्भिन्नः देवदूतैश्च परः विस्तृतरूपे मतोऽस्ति। यद्यपि तेषु स्वयं प्रत्येकमपि रूपे अविनाशिरूपे आत्म–अस्तित्वरूपे च सत्ता विद्यते। इदं ब्रह्माण्डं दृश्यरूपे अथवा अदृश्यरूपे अस्ति अस्य गभीरतायाः विषये कदापि न श्रुतम्, सर्वेषु नारायणः अस्मिन् रूपे अथवा विना इमं प्रत्येकं वस्तु आवृतवानस्ति। नारायणः अस्मभ्यम् आशीर्वचांसि गौरवं दद्यात्।

तैत्तिरीयारण्यकम् - ४ प्रपाठकः - १० अनुवाकः १३

ॐ स॒ह ना॑ववतु। स॒ह नौ॑ भुनक्तु। स॒ह वी॒र्यं॑ करवावहै ।

ते॒ज॒स्विना॒वधी॑तमस्तु मा वि॑द्विषा॒वहै॑ ॥ ॐ शान्ति॒ः शान्ति॒ः शान्ति॑ः ॥

शान्तिमन्त्रम्– हे परमात्मन्! कृपया आवयोः गुरुशिष्ययोः भवान् सह एव रक्षां करोतु। आवयोः सह एव पालनं पोषणं च करोतु, आवाभ्यां यज्ज्ञानं प्राप्यते तद् महिम्ना परिश्रमेण च स्यात्। आवयोर्मध्ये कदापि विरोधभावना परस्परविरोधि विचाराः वा न स्युः। त्रिभिः दुःखै आध्यात्मिक–आधिभैतिक–आधिदैविकैः आवयोः रक्षां करोतु। सर्वत्र शान्तेः स्थापना भवेत्।

ॐ ॥ सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवं ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ।

सहस्रशिरोभिः युतः परमपुरुषः नारायणः परमात्मा समग्रस्य विश्वस्य प्रकाशकः समग्राणां प्राणिनां द्रष्टरि सति विश्वाक्षोऽस्ति। अतः अस्य जगतः प्राणरक्षा परमपुरुष एव करोति। अयं पुरुषः नारायणः परमात्मस्वरूपोऽस्ति। यः सर्वव्यापकोऽस्ति सः भगवान् नारायण एवास्ति। नारायणपुरुषेण एव समस्ताः पापादयो नष्टाः भवन्ति।

विश्वतः परमान्नित्यं विश्वं नारायणꣳ हरिम् ।
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ।

अस्मिन् जगति परमपुरुष एव नित्योऽस्ति। अस्मिन् जगति उत्पन्नाः येऽपि जीवाः सन्ति ते नारायणस्यैव अंशाः सन्ति। नारायणः परमात्मा अकायः सन्नपि शरीरधारिणां जीवानाम् आत्मसु अभिव्यज्यते। ते एव देवरूपे जन्मग्रहणं कृत्वा भक्तानां दुःखान् नाशयन्ति।

fVIi.kh

पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ।

नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ।

परमपुरुषः नारायणः परमात्मा अस्ति। एते एव ब्रह्माण्डस्य पालनं रक्षणं कुर्वन्ति। एते परमपुरुषाः स्वात्मन्येव परमब्रह्मणः प्रतिरूपाः सन्ति। एते नारायणपुरुषाः एव शुभाः अविनाशिनश्च सन्ति। प्रकृतिनां समग्रसस्तुनां प्राणिनां च मङ्गलकर्त्तारः परमपुरुषाः नारायणः एव सन्ति। महानारायणः परमात्मा सर्वज्ञोऽस्ति। एते परमपुरुषाः विश्वात्मरूपाः सन्ति तथा निष्ठावन्तश्च सन्ति।

नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ।

नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।

नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ।

परमपुरुषः नारायणः एव ज्योतिह्स्वरूपोऽस्ति। भगवान् नारायणः एव परमकालिकः सत्यम् अस्ति। नारायणपरमात्मा एव परब्रह्मणः परमात्मनः तत्त्वस्य यथार्थरूपाः सन्ति। नारायण परमात्मा एव ध्याता ध्यानं चास्ति।

यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।

अस्मिन् समग्रे ब्रह्माण्डे यत्किमपि वयं पश्यामः अथवा यत्किमपि शृणुमः आन्तरिकं स्यात् बाह्यं वा स्यात् सर्वस्मिन्नपि परमात्मा नारायण एव व्याप्तोऽस्ति।

अनन्तमव्ययं कविः समुद्रेऽन्तं विश्वशंभुवम् ।
पद्मकोश प्रतीकाशः हृदयं चाप्यधोमुखम् ।

परमपुरुषः नारायणपरमात्मा एव अनन्तोऽव्ययः (नाशरहितः) सर्वज्ञः समुद्र इव विस्तृतः जगति व्याप्तः एकमात्रं भगवान् अस्ति। कमलरूपे पद्मकोशे अथवा हिरण्यगर्भे हृदयकमले वा व्याप्तोऽस्ति। एते महानारायणपरमात्मा एव ये सर्वेषु अधोमुखी बहिर्मुखी च सन्ति। अर्थात् सर्वेषां शरीरधारिजीवानां द्रष्टा तथा सम्पूर्णस्य विश्वस्य् द्रष्टा महानारायण परमात्मा एवास्ति।

अधो निष्ट्या वितस्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति ।
ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत् ।

सः नारायणः नाभ्याः उपरि कमलासनसमाने हृदये अस्माकं हृदयगुहायां चेतनरूपेण स्थितोऽस्ति। अग्नेः ज्वालायाः प्रकाशस्य माल इव सम्पूर्णे ब्रह्माण्डे एकरसरूपे व्याप्तोऽस्ति।

सन्ततं शिलाभिस्तुलम्बत्याकोशसन्निभम् ।
तस्यान्ते सुषिरः सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

तंत्रिका तंत्रधाराभिः सर्वतः आवृतो नरनाड्यां हृदयकमले एव तिष्ठति। सूक्ष्मस्थाने या सुषुम्णा नाडी अस्ति सा एव जीवनस्य आधाररूपा अस्ति। अतः भगवान् नारायणः एव जीवेषु व्याप्तस्सन् सर्वेषां जीवानां जीवनाधारोऽस्ति।

fVIi.kh

तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः ।

सोऽग्रभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः ।

तस्मिन् हृदयकमले यः अविनाशी अग्निः अस्ति यस्य जिह्वा परितः विस्तृता अस्ति यस्य मुखं हरितोऽस्ति दिक्षु च पश्यन्नस्ति, यद्भोजनं वयं कुर्मः तं यः पचति स एव आत्मतत्त्वरूपेण विद्यते।

तिर्यगूर्ध्वमधश्शायी रश्मयस्तस्य सन्तता ।

सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तकः ।

तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः ।

तस्य महानारायणपुरुषस्य प्रकाशवत्यः रश्मयः ऊर्ध्वं तिर्यग्रूपेण च प्रकाशिताः सन्ति। एतेषु मध्ये रसनायाः अग्निरूपेण शिरसा आरभ्य उदरं यावत् शरीरं संतापरहितं भवति परन्तु एतानि सूक्ष्मकारणशरीराणि सर्वेभ्यः उत्तीर्णानि सन्ति, तस्मिन् घनश्यामे अन्धकारे गत्वा जीवः आत्मानं सूक्ष्मरेखारूपे प्रत्येति। यदा भौतिकजगता दूरं भवति तदा स्वात्मानं सत्यस्य प्रतीतिं कारयति अर्थात् 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ज्ञात्वा स्वात्मानं महाब्रह्म प्रत्येति।

नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव भास्वरा ।

नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा ।

सः परमपुरुषः नीलाकाशे वर्षाणां मेघानां मध्ये विद्युतः एकस्याः सूक्ष्मायाः रेखायाः इव प्रकाशितः सन्नपि समग्रं जगत् प्रकाशयति, तथा च तण्डुलस्य कणः सुवर्णेन युतः सन् सूक्ष्मेषु अणुषु अपि अणूनां समानेऽपि स्वरूपे परिपूर्णः सन् ज्ञानं वर्धमानः सर्वप्रकाशितो भवति।

ukjk;.klDre

तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।
स ब्रह्म स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥

तस्मिन् हृदयकमलस्य मध्यभागे परब्रह्म व्यवस्थितम् अस्ति। तद् परब्रह्म कल्याणकारि अस्ति, तच्छिवः अस्ति, तदिन्द्ररूपमस्ति परमाक्षरः ओंकार एव परमशक्तिरूपेण व्याप्तोऽस्ति।

ऋतꣳ सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः ।

परमात्मा एव समग्रे विश्वरूपेऽस्ति, तदेव परमब्रह्म विरूपाक्षम् अस्ति। तत्कृष्णं पीतवसनयुतं चास्ति। तदूर्ध्वरेतः वर्तते। एतादृशं परमपुरुषं यः विश्वेऽभिभूतमस्ति तं वयं नमस्कुर्मः।

Å ukjk;.kk; foneg okl nok; /khefgA
rUuk fo’.kq ipkn;kr AA

तस्य परमात्मनः ब्रह्मस्वरूपेण ज्ञानेन आत्मनः साक्षात्काराय वासुदेवस्य ध्यानं कुर्मः तं प्राप्तुं भगवान् विष्णुः अस्मान् प्रेरयेत्।

fØ;kdyki

- प्रतिदिनं प्रातः कस्यापि कार्यस्य प्रारम्भात् पूर्वं नारायणसूक्तम् उच्चारयत।

ikBxrk% ç'uk% 1-1

(1) रिक्तस्थानानि पूरयत्

1. विश्वं .... देवमक्षरं परमं पदम् ।
2. नारायणं महाज्ञेयं .... परायणम् ।
3. .... तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
4. .... भाति विश्वस्यायतनं महत् ।
5. .... स्वं देहमापादतलमस्तकः ।

HkoUr% fd& f'kf{krokUr%

- नारायणसूक्तस्यार्थः
- नारायणस्य प्रकृतिः।

ikBkUrk% ç'uk%

1. नारायणसूक्तस्य गूढार्थं वर्णयत।

mÙkjekyk

1.1
1. नारायणं
2. विश्वात्मानं
3. अन्तर्बहिश्च
4. ज्वालमालाकुलं
5. सन्तापयति